

Білецький Андрій, ст. IV курсу історико-філологічного факультету;
науковий керівник – к.і.н., доцент Костянко О. П.; (Міжнародний економіко-
гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У БОРОТЬБІ ПРОТИ ЦАРИЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

***Анотація.** У статті досліджено протиборство української інтелігенції з царизмом у другій половині XIX століття. Розкрито особливості взаємостосунків царської влади та української інтелігенції, етапи громадського руху, створення і діяльність студентського таємного гуртка «Братство тарасівців». Проаналізовано причини й мету боротьби української інтелігенції в Російській імперії, каральні акції царської влади та заходи російського уряду щодо її придушення. Подано характеристику боротьби української інтелігенції як основи українського політичного і культурного відродження.*

***Ключові слова:** українська інтелігенція, громадський рух, Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., «Братство тарасівців».*

***Аннотация.** В статье исследовано противоборство украинской интеллигенции с царизмом во второй половине XIX века. Раскрыты особенности взаимоотношений царской власти и украинской интеллигенции, этапы общественного движения, возникновение и деятельность студенческого тайного кружка «Братство тарасовцев». Проанализированы причины и цель борьбы украинской интеллигенции в Российской империи, карательные акции царской власти и меры российского правительства по ее подавлению. Дана характеристика борьбы украинской интеллигенции как основы украинского политического и культурного возрождения.*

***Ключевые слова:** украинская интеллигенция, общественное движение, Михаил Драгоманов, Владимир Антонович, Валуевский циркуляр 1863 г., Эмский указ 1876 г., «Братство тарасовцев».*

***Annotation.** The article deals with the confrontation between Ukrainian's elite against the tsarism in the second half of the XIX century. The features of royal power relationships and Ukrainian's elite, stages of community movement, establishment and function of student's secret circle «Tarasivtsi Brotherhood» are investigated. The reasons and the purpose of the struggle of the Ukrainian elite in the Russian Empire, the punitive actions of the royal government and the Russian government's measures for its suppression are analyzed. The*

characteristic struggle of the Ukrainian elite was highlighted as the main field of Ukrainian political and cultural revival.

Keywords: *Ukrainian elite, communities' movement, Myhayilo Drahomanov, Volodymyr Antonovych, 1863 Valuev Circular, 1876 Ems decree, «Tarasivtsi Brotherhood».*

Друга половина XIX століття є періодом боротьби української інтелігенції проти царської влади і національно-патріотичного відродження на українських землях. Головним її моментом було формування і пробудження національної самосвідомості, активного політичного життя і захисту української гідності. Розуміння цих загальнотеоретичних проблем, зокрема передумов, наслідків та значення боротьби української інтелігенції на теренах України, яка входила до складу Російської імперії, є одним з основних напрямів дослідження. На нашу думку, дослідження боротьби української інтелігенції проти царизму в другій половині XIX століття є актуальним і своєчасним.

В основу дослідження покладені праці вітчизняних істориків, що висвітлюють документально обґрунтовану історію боротьби української інтелігенції другої половини XIX століття та наводять доцільні факти з цього періоду.

Серед відомих українських істориків варто виокремити праці В. Борисенка, який вивчає громадсько-політичну діяльність української інтелігенції, діяльність таємних організацій, гуртків, груп в другій половині XIX століття [1]. Він приділяє значну увагу відносинам, що склалися історично, характеризуючи діяльність царської влади, патріотично настроєне населення та українську інтелігенцію.

Також В. Борисенко досліджує діяльність «хлопоманів» під керівництвом В. Антоновича [2]. Науковець висвітлює важливі плани і проблеми «хлопоманів». Досліджуючи аспекти царської політики щодо українського народу, а саме Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., Ю. Мицик провів паралелі в алгоритмі їх реалізації [3]. Науковець акцентує увагу на спільних ознаках цих політичних процесів: прагнення знищити українську мову і культуру, українську інтелігенцію. Історик А. Павко оцінив внесок М. Драгоманова у боротьбу проти царської влади [4]. В. Танцюра розкрив діяльність таємної студентської організації «Братство тарасівців» [5].

Варто зазначити, що питання боротьби української інтелігенції проти царизму у другій половині XIX століття досліджувалося також іншими авторами, зокрема, А. Павко, В. Кравченко розкрили окремі аспекти діяльності української інтелігенції [3; 5]. О. Субтельний розширив джерельну базу дослідження цього періоду, що відкрило нові можливості для глибшого і детальнішого вивчення боротьби української інтелігенції у другій половині XIX століття [6].

Метою нашої статті є дослідження особливості боротьби української інтелігенції в другій половині XIX століття.

До завдань дослідження належать: розкрити роль української громади в Санкт-Петербурзі; дослідити діяльність «хлопоманів» на чолі з В. Антоновичем; з'ясувати наслідки Валуєвського циркуляру 1863 р., Емського указу 1876 р.; розкрити діяльність і роль «Братства тарасівців».

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. в Україні організаційно чіткіше окреслився національний рух. Його особливість полягала в тому, що значна кількість української інтелігенції на той час була зосереджена в Санкт-Петербурзі. Тут була заснована друкарня для видання творів українських літераторів. Духовне життя української громади Санкт-Петербурга помітно пожвавилось після приїзду до нього колишніх членів Кирило-Мефодіївського товариства (В. Білозерського, Т. Шевченка і М. Костомарова) [2, с. 466].

Новостворений громадсько-політичний й літературно-мистецький щомісячний журнал «Основа» зосередився на захисті української мови, літератури, праві народу на здобуття освіти рідною мовою, виданні навчальної та науково-популярної літератури. Однак навіть культурницька спрямованість журналу обурювала офіційні кола, шовіністично налаштовану російську та польську інтелігенцію. Під впливом різних звинувачень і штучних перепон журнал «Основа» мусив самоліквідуватися. Але за час свого існування він відіграв важливу роль у піднесенні національної свідомості розкиданих по всій імперії українців і дав поштовх до розгортання масового національного руху в Україні [2, с. 467].

Патріотично налаштована інтелігенція першою виступила на захист національної гідності українського народу, його права на власну історію, мову, культуру. Їй довелося протистояти як офіційній політиці царизму, так і позиції представників польської та російської інтелігенції, які не визнавали української нації, зневажливо називали українців «хлопами» чи «хохлами» [2, с. 468].

Найбільшу активність у пробудженні національної самосвідомості виявили студенти Київського університету, які навесні 1860 р. заснували гурток «Українська громада», що поставив за мету працю на благо українського народу. До нього входили М. Лисенко, Ф. Вовк, О. Русов, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, О. Чужбинський. Очолив громадівців Володимир Антонович, а одним з найвпливовіших серед них став Тадей Рильський [2, с. 470].

Друкованим органом, що пропагував українську думку, була газета «Київський телеграф». Її програмні положення декларували, що український народ є окремою нацією, кожен свідомий українець має віддавати всі свої сили для розвитку самосвідомості народу, дружньо ставитися до всіх братів-слов'ян й допомагати їм у боротьбі з гнобителями.

Проголошувалася солідарність з політичними й соціальними ідеями прогресивної російської інтелігенції [7, с. 172].

Одну з течій громадівського руху становили так звані «хлопомани» на чолі з В. Антоновичем, які представляли частину української шляхти, котра зберегла пам'ять про славне минуле України, розмовляла тільки українською мовою, одягалась в національні костюми, дотримувалася народних звичаїв і обрядів. Вона займалася переважно етнографічною діяльністю, але поступово переходила й до поширення серед селян думок про несправедливе вирішення земельної проблеми реформою 1861 р. Проте адміністративно-поліцейський апарат не дав розвинутися цій течії, змусив її представників приєднатися до громадівців, котрі діяли в містах і займалися культурно-просвітницькою роботою (створювали недільні та щоденні школи, організували публічні лекції, поширювали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка) [7, с. 173].

На рубежі 50–60-х років розгорнувся масовий громадівський рух, названий властями «українофільством». Активно працювала громада в Чернігові, видаючи щотижневу газету «Чернігівський листок» (1861–1863). Його літературна частина виходила українською мовою [2, с. 472]. Видавцем був відомий байкар Леонід Глібов, який друкував статті про зловживання адміністрації, тяжку долю селян.

Діяльність громад викликала серйозну тривогу в урядових колах. У 1862 р. було заарештовано й покарано багатьох їх активних діячів, закрито недільні школи. Намагання громадівських лідерів відмежуватися від революційного руху й революційних прокламацій, їх заяви про лояльність до режиму не допомогли. Тривали переслідування громадівців, посилювалися напади на українську школу, літературу, спроби поширювати українське друковане слово. За повної відсутності політичних свобод боротьба за українську мову стала провідною сферою політичної боротьби української інтелігенції [1, с. 130].

У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії Петро Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати «малоросийским наречием» дозволялося лише художні твори [6, с. 251]. Валуєв заявив, що української мови «ніколи не було, нема і бути не може». Незабаром після цього громади було розпущено, перестала видаватися «Основа» (скоріше, однак, через брак підписувачів, ніж через репресії), а ряд українських діячів заслали у віддалені частини імперії.

Цензурному відомству було дано розпорядження, «щоб до друку дозволялися тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою, як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити». Проте цензура під різноманітними приводами

обмежувала також і друкування художньої літератури. Тому з 1863 р. видання книжок українською мовою в межах Російської імперії майже припинилося [4, с. 271]. Циркуляр, проти якого виступив навіть царський міністр освіти О. Головін, супроводжувався закриттям недільних шкіл та адміністративним висланням кількох українських діячів: О. Кониського, П. Чубинського, П. Єфименка, В. Лободи та ін.

Після Валуєвського циркуляра громадівський рух почав згасати і в другій половині 60-х років припинив своє існування. Так завершився перший етап громадівського руху.

Другий його етап розпочався у 70-ті роки. На той час «старі» громадівці зберегли лише одну організацію – Київську, поряд з нею почали діяти молоді громади. Провідним ідеологом Київської громади був фундатор української політичної думки Михайло Драгоманов [3].

Драгоманов Михайло Петрович (1845–1895) – відомий український громадсько-політичний діяч, літературознавець, історик, економіст, філософ. Народився у м. Гадячі на Полтавщині в сім'ї дрібного дворянина козацького походження. Закінчив Полтавську гімназію, історико-філософський факультет Київського університету, здобув науковий ступінь магістра загальної історії, став штатним доцентом кафедри античної історії. Один з найактивніших діячів Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, «Київської Громади». У 1875 р. був звільнений з університету, взятий під негласний нагляд поліції. Проживаючи за кордоном (у Відні, Женеві), опікувався роботою журналу «Громада» – першого українського політичного часопису. У 1886 р. пориває із старою «Громадою», провідні діячі якої були незадоволені його радикальними поглядами. Викладав історію у Софійському університеті, не припиняючи громадсько-політичної діяльності, через що царський уряд вимагав видати його Росії. Під тиском громадськості уряд Болгарії відмовився це зробити [7, с. 169]. Помер у 1895 р., похований у Софії.

В основі політичних поглядів М. Драгоманова була ідея історичного поступу України до самостійного політичного існування на європейському терені [4, с. 78]. Особливе місце в них посідало питання про майбутній державний лад, стрижнем якого був принцип державного федералізму: автономні народи-держави, об'єднавшись у федерацію, поवालуть самодержавство і матимуть рівні права та обов'язки. Декларація київських громадівців 1873 р., яка вважалася «програмою мінімум» або «основою програми», висувала три провідні ідеї: «федералізм», «демократизм», «раціоналізм»

Принцип політичного федералізму поділяли ідейні лідери найбільших українських громад – Київської та Одеської [5]. Так, В. Антонович вважав бажаним ідеалом «вільну федерацію народів», а Л. Смоленський виступав за федеративний республіканізм («інтернаціональну федерацію народів»).

Громадівський рух знову набрав загальноукраїнського звучання. Його діяльністю займалася спеціальна урядова комісія, результатом роботи якої стало видання Емського указу в травні 1876 р. Його ще називають «указом Юзефовича» – помічника куратора Київського навчального округу, який надіслав цареві доповідну записку про «українофільський рух», вбачаючи в ньому «замаскований соціалізм» і «приховане зазіхання на державну єдність Росії» [1, с. 120]. У відповідь на це Емський указ забороняв ввезення на територію Російської імперії без дозволу «будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському нарідччі», крім історичних документів і пам'яток, з дотриманням правопису оригіналів, творів літератури, з використанням тільки загальноприйнятого російського правопису. Заборонялися також «різні сценічні вистави й читання на малоруському нарідччі, а також і друкування на ньому текстів до музичних нот». Було зупинено видання прихильної до українства газети «Киевский телеграф», розпущено громади, припинив діяльність Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві, звільнено кількох професорів з Київського університету (М. Драгоманова, Ф. Вовка, М. Зібера).

Про шкоду, завдану Емським указом українській культурі, свідчить хоча б те, що в 1877 р. не було надруковано жодної української книжки. Так закінчився другий етап громадівського руху.

Наприкінці 1870 р. в українському народолюбстві чіткішим ставав політичний напрям, посилювалися радикально-демократичні тенденції. Виявом цього була модернізація програмних настанов, в яких тісніше поєднувалися соціально-економічні й політичні завдання.

На рубежі 70–90-х років XIX ст. відомі українські діячі М. Драгоманов, С. Подолинський та М. Павлик висловили принципові міркування щодо теоретичних засад вітчизняного «громадівського соціалізму», які ввібрали в себе ідеї широких економічних перетворень, соціальної та національної рівності на основі вільної автономії осіб, спілок і громад, народів, а також вільного товариства (федерації) громад і народів. Втїлювати ці ідеї в життя передбачалося з допомогою різноманітних тактичних засобів. Не заперечувалась можливість того, що «простому народу на Україні не обійтись без збройного бою й повстання (революції)» [7, с. 170].

Радикально-демократичні ідеї українського народолюбства підтримувалися молодим поколінням громадівців. Наприкінці XIX століття політизувалися багато діячів громадівського руху, що започаткувало третій етап його розвитку. Цей процес простежується вже на прикладі студентських громад «тарасівців». Діяльність «Братства тарасівців» є однією з яскравих сторінок національно-визвольних змагань українського народу. Це була перша загальноукраїнська політична організація [7, с. 176].

Останньому десятиріччю XIX ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Домінуюче в 60–70-ті роки

українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь оминала українофільські громади й вступала до народницьких гуртків, байдужих до національних змагань. Спроби М. Драгоманова та його послідовників – членів гуртків «українських соціалістів-федералістів» у Санкт-Петербурзі, К. Арабажина в Києві, В. Мальваного в Харкові та ін. – у 80-ті роки поєднати культурно-національні гасла із завданнями політичного та соціального визволення не були підтримані. Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, котрі стали прообразом українських партій [7, с. 177].

«Братство тарасівців» було першим серед них. Виникло воно влітку 1891 р. з невеликої групи одностудентів Харківського університету М. Базькевича, М. Байздренка, І. Липи та дрібного урядовця В. Боровика. «Тарасівці» не збиралися наслідувати українофільські громади з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю. Їх метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної.

«Братство тарасівців» нерідко ототожнюють з харківською групою. Насправді його гуртки існували щонайменше в 10 містах: Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Ічні й Срібному, що на Чернігівщині, Оргієві – у Бессарабії (сучасна Молдова) [7, с. 179].

До гуртків «тарасівців» належали селяни, студенти, дрібні службовці, інтелігенція (з середньою та вищою освітою), репрезентуючи усі регіони Східної України. Попри те, що членами братства не були міські робітники, поміщики, капіталісти-промисловці, його можна вважати загальноукраїнською організацією. Організаційні засади братства були сформульовані в його статуті: політичне виховання членів гуртка; повна автономія і свобода в Україні; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т. Шевченка й Г. Квітки-Основ'яненка; вивчення економічного становища України і турбота про його поліпшення; піклування про освіту народу, створення бібліотек.

Отже, за результатами проведеного дослідження можна зробити висновок, що українські громади відіграли помітну роль у вітчизняному русі другої половини XIX ст. За світоглядною орієнтацією вони об'єднували тодішню українську демократію від «культурників» ліберально-демократичного до «політиків» радикально-демократичного спрямування. Ідеологія громадівців поєднувала любов до рідного народу, прагнення до всебічного народовивчення, до зближення з простолюдом зі щирим українським патріотизмом – українолюбством. Ці фундаментальні особливості світогляду громадівців відбилися у практичній діяльності,

головним змістом якої стало служіння національно-культурному відродженню України.

1. Борисенко В. Й. Курс української історії : 3 найдавніших часів до XX століття: навч. посіб. для вузів / В. Й. Борисенко. – К. : Либідь, 1996. – 189 с. **2.** Борисенко В. Й. Курс української історії. 3 найдавніших часів до XX ст. : навч. посіб. для вузів / В. Й. Борисенко. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1998. – 616 с. **3.** Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1996. – 376 с. **4.** Мицик Ю. А. Історія України : навч. посіб. / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2008. – 361 с. **5.** Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні : кінець XIX – початок XX століття : зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р. / А. І. Павко. – К., 1999. – 248 с. **6.** Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с. **7.** Танцюра В. І. Політична історія України : посіб. для студ. вищих навч. закладів / В. І. Танцюра – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 488 с.